

Ганна СВЯТНЕНКО (Київ)

Становлення і розвиток православних духовних семінарій на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

Довготривале перебування Правобережної України під владою Польщі негативно позначилося на загальному стані православної церкви. Нечисленні церкви й монастирі були напівзруйновані, православні парафії бідні, а духовенство безправне і неосвічене. Українське населення, переважно селянське, знаходилося в повній залежності від панів-поляків, під їхнім тиском і впливом пропаганди уніатів і ксьондзів переходило до Римської церкви.

Після включення Правобережжя до складу Російської імперії, де православ'я мало статус панівної релігії, розпочалося масове повернення українців з унії до віри дідичів. Поява великої кількості православних парафій було підставою для відкриття на новоприсланих землях трьох єпархій. Указом Катерини II від 12 квітня 1795 року «для кращого управління справами духовними» на Поділлі створена Подільська єпархія, а на Волині відкрито єпископську кафедру (на перших порах вікаріанство Житомирське при Мінському архієпископі), яка стала самостійною 16 жовтня 1799 року. Згідно імператорського наказу 1797р. межі Київської єпархії змінилися. До неї включались території, що знаходилися по правій стороні Дніпра. Завершив церковно-адміністративні перебудови наказ 1799 року, за яким межі єпархій повністю співпадали з межами губерній (Київської, Волинської, Подільської).

Перед церковною ієрархією постала проблема забезпечення новостворених єпархій священно- і церковнослужителями. За

статистичними даними у Волинській єпархії було 1446 церкви, у Київській – 1323, Подільській – 1593 церкви¹. В Київській єпархії не вистачало 248 священиків, 892 дячків і паламарів. Подільські і Волинські парафії потребували ще більшої кількості православного духовництва². Заходи церкви, як то: призначення на вакантні місця колишніх уніатських священиків і переведення у західні єпархії духовенства з російських територій і Лівобережжя мали тимчасовий і невиправданий характер. Перші, з точки зору ієрархів православ'я, були ідеологічно ненадійним елементом у справі поширення серед населення вірогідданських настроїв. Переведені ж православні, через бідність місцевих парафій, невдовзі залишали їх і поверталися додому.

Складність ситуації полягала не тільки у малочисельності православного кліру, а й в низькому рівні їхньої освіти. За польського панування православних духовних навчальних закладів у регіоні не було. Поодинокі священики отримували богословську освіту у Києво-Могилянській академії, Переяславській і Чернігівській семінаріях. Незначна частина навчалася у школах піарів, єзуїтів, василіан. Переважно священики отримували домашню освіту, вчилися у своїх батьків чи закінчували школи «дяків-бакалярів», вміли читати, співати у церкві, знали порядок богослужіння і виконували церковні обряди. У Київській єпархії лише четверта частина духовенства мала освіту. В Подільській єпархії на півтори тисячі священнослужителів три особи закінчили Київську академію і шість навчалися в ній. Більшість були неграмотні і нерозвинуті, що «не могли розуміти наказів свого начальства»³.

Зрушення у справі професійної підготовки правобережного православного духовництва почалися із відкриттям духовних єпархіальних семінарій. Так, у 1796р. в Острозі відкрита Волинська (у 1825 р. переведено у місто Ганнопіль, в 1836 р. – у Кременець). Наступного року у Шаргороді з'явилася Подільська семінарія (1808р. переведена у Кам'янець-Подільський). Духовенство Київської єпархії навчало дітей у Київській академії, семінарію було засновано у 1817р.

В перші роки існування семінарії знаходилися під управлінням єпархіальних архієреїв, які керували навчальними за-

кладами через консисторії. До кола їх обов'язків входило: наповнення семінарій учнями, підбір якісного складу викладачів, контроль над начальним-виховним процесом, розподіл і винайдення додаткових коштів для утримання учнів та оплати праці вихователів тощо. Згодом внутрішня діяльність навальних закладів покладалася на семінарські правління, що свідчить про їх зміцнення та розширення прав. Відповідно до статуту духовних шкіл 1814 р., який був чинний 1817–1867 рр., керівництво семінаріями поділялося між преосвященими і духовно-навчальним управлінням з Духовною академією.

Справі формування класів і заповнення їх учнями приділялася особлива увага. Спеціальні накази зобов'язували священно- і церковнослужителів своїх дітей віком від 10 до 15 років, які вивчали російську граматику й мали початкові знання з латини відправити до семінарій. Консисторії додатково складали списки дітей і контролювали виконання наказів. Повільне їх виконання з боку священнослужителів спонукало до оголошення й застосування єпархіальним керівництвом наступних заходів. Дітям, які не приступили до навчання загрозувало виключення з духовного звання і зарахування до кріпаків. Відряджалися спеціальні особи, які силою доставляли дітей до семінарій. Батьки, які не виконували накази мали сплатити штраф в розмірі 5 карб., крім того їх тимчасово позбавляли посади⁴. Деякі православні священники віддавали дітей на навчання до василіанських шкіл. Так, у 1799 р. тільки у Барських василіанських школах навчалось 10 осіб греко-російського сповідання⁵. Відповідні розпорядження архієреїв суворо забороняли священникам віддавати своїх дітей до будь-яких навчальних закладів, окрім духовних православних.

На час відкриття у Шаргороді семінарії, вона мала два нижчих класи. В 1800 році відкрито ще два нових класи – поезії і риторики. Викладались, крім того грецька, німецька, польська мови і малювання. В 1803 році семінарія мала повний набір класів включаючи богословський. У Волинській семінарії комплектація класів відбулася у 1799 році⁶.

Порядок навчання у семінаріях складався поступово, зразком служили навчальні плани Київської академії. Дисципліни

викладалися у скороченому обсязі. Повний курс навчання у семінаріях становив сім класів. У нижньому граматичному (або проформі) класі учні вивчали чистописання, правопис, скорочений катехізис, російську і латинську граматику. В середньому граматичному (інфімі) класі продовжувалося вивчення скороченого катехізису правопису і російської граматики. Вводилися латинські розмови з граматичним розбором, латинська граматики (частина III) і свята історія. У вищому граматичному (синтаксисі) класі, крім названих дисциплін, вивчалися арифметика, географія, біблійська історія, французька, німецька, польська мови. В класі поезії зверталася увага на вивчення російської та латинської поезії, читання та перекладання творів російською та латиною. В класі риторики учні вивчали російську і латинську риторичку, тлумачення недільних та святкових Євангелій, всесвітню та російську історію, математику, французьку, грецьку, німецьку та польську мови. В передостанньому класі викладалися філософські предмети, фізика, історія, природознавство. Останній богословський клас завершував вивчення богословських наук.

Внаслідок освітньої реформи семінарії отримали статус середніх начальних духовних закладів, в них залишилося три відділення: нижче (риторика), середнє (філософія) і вище (богослов'я). Строк навчання у кожному відділенні тривав два роки, кількість дисциплін скорочувалася. За своїм змістом визначені предмети відповідали внутрішній структурі і назві класу, що надало процесу навчання завершений цілісний характер. Головні предмети: богослов'я, філософія і словесність викладалися латиною, решта – російською. Така структура зберігалася до введення нового статуту 1867р. Окремі перетворення відбулися у 1840 р., введення багатопредметності порушили цілісну систему навчання. У нижчі класи семінарій вводили предмети богословської спеціальності, богословське відділення поповнилося дисциплінами загальноосвітніми. Введення додаткових предметів відбувалося за рахунок скорочення часу на вивчення важливих спеціальних дисциплін. Всі предмети стали викладалися російською мовою.

Питанню формування викладацького складу семінарій приділялася особлива увага. Архієреї знаходили грамотних священни-

ків, пропонували їм зайняти учительські місця на умовах збереження за ними духовних посад. Запрошувалися студентиз Київської академії, переважно особи місцевого походження, яким було добре відомі особливості і характер їх майбутніх вихованців. На початковому етапі існування семінарії навчально-виховний процес здійснювали три викладачі, після повного укомплектування всіх класів учителів було сім осіб. В подальшому штат поступово розширювався. Так, на середину XIX ст. у Київській семінарії викладацький склад разом з обслугою нараховував 34 особи⁷. На ректорські посади призначалися освічені священники, перевага надавалася ченцям, ігуменам і архімандритам монастирів. Відповідно до вимог статуту духовних училищ ректори обирались з докторів богослов'я.

Навчально-виховний процес регулювався розпорядженнями і інструкціями Комісії духовних училищ (1819–1839 рр.), пізніше Духовно-навчального управління (1839–1869 рр.). Семінарії отримували розклад занять, начальні плани, конспекти дисциплін, якими мали користуватися викладачі, перелік підручників, дозволених до користування тощо. Певні інструкції надавали рекомендації щодо методики викладання. Заборонялося диктувати уроки. Навчання поділялося на дві частини: уроки у класі і виконання домашніх завдань. Від вихователів вимагали толерантно ставитися до семінаристів, заборонялись тілесні покарання. Учні підлягали нагляду поза межами семінарії. Вільний від занять час присвячувався «корисним» справам чи повчальним прогулянкам.

Засобом, що стимулював успішність учнів, були екзамени, під час яких перевірявся рівень засвоєння ними дисциплін. Вони проводилися наприкінці кожної третини навчального року і називалися «внутрішніми» і публічними перед літніми канікулами. Останні проводилися урочисто, у присутності поважних осіб з академічного правління. Успішних учнів нагороджували похвалами чи подарунками, переважно книжками. Практикувалося залишати на другий рік навчання невстигаючих учнів. Документи свідчать, що таких доволі було багато. Вони по декілька років навчалися в одному класі не в змозі засвоїти матеріал, особливо

латину. Так, у Шаргородській семінарії у 1815 р. невстигаючих учнів, віком від 18 до 20 років було 60% від загальної кількості школярів⁸. Синодальні накази забороняли відраховувати учнів, винятки робилися тільки для хворих, які мали довідку від лікаря і учнів за «вкрай негідну поведінку»⁹.

Для прискореної підготовки дітей духовництва до пастирської діяльності при семінаріях існували катехізичні школи, які пізніше отримали офіційну назву «російських». Навчання велось російською мовою. Класи формувалися переважно з учнів нездатних продовжувати навчання у старших відділеннях семінарії. Згідно програм (1803 р.), школи поділялися на три класи. У першому вивчали предмети: слов'янське і російське читання, чистописання, нотний спів і скорочену російську граматику. У другому класі: скорочену всевітню й російську географію та історію, початки арифметики й пасхалію. В останньому класі проходили: російську риторіку й логіку, катехізис, церковний статут і обов'язки приходських пресвітерів. Строк навчання у другому й третьому класі тривав два роки, у першому – один рік. Школи не давали широкої богословської освіти, необхідної для пастирів і вчителів початкових навчальних закладів. Проте, мало хто з учнів проходив повний курс навчання. Після невдалого навчання у семінаріях, учні зараховувалися до школи і вже через рік мали можливість отримати посаду священнослужителя. Преосвященні поблажливо дивилися на цю практику і підтримували її. Так, у резолюції Волинського архієпископа говорилося: «якщо прохачі (посади) запишуться до заведених для них шкіл, покажуть належні успіхи, то можуть у свій час отримати священницькі посади»¹⁰.

Актуальною була проблема матеріального забезпечення семінарії. Перебуваючи в єпархіальному статусі, навчальні заклади утримувались за рахунок пожертвувань від церковних і світських осіб, підтримки монастирів та надходжень від архієрейського дому. Державні асигнування надходили періодично, хоча сума кожного разу зростала. Так, у 1800р. семінарії отримали по 3000 карб., у 1806 р. – 6000 карб, у 1809 р. – 9000 карб. З цих коштів третина йшла на оплату праці штатних вчителів, решта на опалення, освітлення, придбання книг, облаштування гуртожитку, придбання одягу,

харчів для казеннокоштных учнів тощо. Починаючи з 1817 р. навчальні заклади духовного відомства фінансувались із джерел, які надходили від продажу свічок та відсотків з основного академічного капіталу. Духовні школи поділялися на розряди, відповідно встановлювався розмір фінансування. Київська, Волинська і Подільська семінарії зараховувались до останньої, третьої категорії Згідно штатного розкладу, кожна з них отримувала 12850 карб. на рік, семінарське правління розподіляло їх між семінарією і духовними училищами. Коштів на достойне утримання учнів і вчителів не вистачало. Синод декілька разів збільшував штати: у 1820 і 1836рр., відповідно оклади вихователів становили 600 і 900 карб. ас., (257 карб. 40 коп.). На утримання казеннокоштного учня приходилося 12 карб, пізніше – 34 карб. 28 коп.¹¹. До середини 60-х років підвищення не проводились, означених коштів не вистачало навіть на одяг і харчі. Багато з вчителів залишали службу у семінаріях, переходили до епархіальних чи інших відомств, зменшилась й кількість учнів.

Право отримати безкоштовну освіту надавалося сиротам і дітям бідних духовних осіб. Перші знаходилися на повному матеріальному утриманні семінарії, другі – вносили до казни половину вартості навчання, приймалася оплата й продуктами. Дозволена кількість учнів-пільговиків регламентувалася вищим керівництвом і в середньому становила 137 осіб для кожної семінарії. Реальна кількість таких школярів завжди була більшою за дозволу і на кошти, виділені на одного «бурсака» утримувалося два¹².

Для казеннокоштных і напівказеннокоштных учнів надавалися гуртожитки чи орендувалися квартири. Умови проживання не відповідали нормам гігієни. Так, коли трапилася епідемія серед учнів Подільської семінарії, під час знаходження її у Шаргороді, лікар засвідчив, що причиною її є «вкрай скупченість учнів у горницях, в яких до 10-ти і більше студентів міститься, а простір горниць цих не більше 6–7 аршин в довжину, 5–6 в ширину, повітря затхле викликало в учнів застудну нервову горянку»¹³. Через матеріальні нестатки навчальні приміщення не обігрівалися, а корпуси перебували у напівзруйнованому стані. В ганнопільський період Волинська семінарія розміщала у при-

міщенні колишніх князівських конюшень, в якому через щілини у стінах взимку падав сніг. Класи Київської семінарії були тісними і не вмщали всіх учнів.

Труднощі матеріально-побутового характеру не були перешкодою у виборі закладу для навчання, кількість учнів духовних семінарій завжди була високою. В роки заснування семінарій набір становив: у Волинській 119, Подільській – 130, Київській 274 особи. Вже через рік їх кількість подвоїлась. В 1840 р. учнівський склад становив відповідно 399, 472 і 574 особи¹⁴.

Семінарії були джерелом набору учнів для інших навчальних закладів. Так, відповідні накази зобов'язували відправляти семінаристів до імператорської медично-хірургічної академії. До Київської духовної академії кожні два роки семінарії відряджали по два кращих учня. За п'ятдесят років в Академії навчалось 111 вихованців Київської, 63 Волинської і 42 Подільської семінарій¹⁵.

Із семінарій вийшло чимало осіб, які досягли високих посад у церковній ієрархії. Варто назвати Григорія Рафільського, митрополита Санкт-Петербурзького і Новгородського Антонія, Якова Лобачевського єпископа Острозького, Стефана Малеванського, єпископа Канівського, Стефана Романовського, єпископа Волинського. Професорські посади у вищих навчальних закладах займали: С. Гогоцький О. Добротворський, Й. Міхневич, Д. Подгурський, О. Новицький, В. Чехович тощо.

Отже, справі становлення духовних освітніх закладів приділялася підвищена увага з боку уряду, синоду, митрополитів, єпископів. Численні закони, накази і розпорядження регламентували всі сторони життєдіяльності семінарій. Певні заохочувальні і зобов'язуючі заходи формували звичку до навчання, закладали у свідомість розуміння необхідності і корисності освіти, що сприяло поширенню популярності семінарій серед духовництва,

Запропоновані навчальні програми і плани мали забезпечити високий рівень професійної підготовки. Цьому сприяв і відносно якісний склад викладачів. Водночас переваги надавалися предметам богослужбового змісту і вивченню російської мови. Завдання, що покладалися на семінарії, як то швидко і максимально забезпечити регіон православним духівництвом не дозволяли пред'являти високі

вимоги до рівня знань учнів і відраховувати із семінарій непридатних до навчання. Не сприяли успішності й умови навчання, проживання, слабка забезпеченість навчальною літературою тощо. А відтак – православні парафії не завжди отримували високоосвічених пастирів. Разом з тим, семінарії підготували чимало осіб, які віддано служили справі поширення православ'я, активно займалися просвітницькою діяльністю серед населення.

¹ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания – Петроград, 1915. – С. 473, 531.

² ПСЗ. – Собр. 1-е. – Т. 22. – № 15978. – С. 95–97.

³ *Коялович А.* История воссоединения западнорусских униатов старых времен. – СПб., 1873. – С. 289; *Чеховский В.* Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799–1803). – К., 1905. – С. 305.

⁴ *Антонович П.* Духовное просвещение на Волыни в первые годы по воссоединении // Волынские епархиальные ведомости – 1913. – № 1. – С. 12.

⁵ *Багинский М.* Основание Подольской духовной семинарии в первые годы ее существования // Подольские епархиальные ведомости – 1898. – № 17. – С. 442.

⁶ Подольские епархиальные ведомости – 1865. – № 20. – С. 871; Волынские епархиальные ведомости – 182. – № 1–2. – С. 11.

⁷ *Корольков И. Н.* Двадцатилетие журнала «Труды Киевской духовной академии». – К., 1883. – С. 57.

⁸ *Чарнецкий И.* Исторические сведения о бывших в г. Шаргороде духовной семинарии и духовном училище. // Подольские епархиальные ведомости – 1894. – № 9. – С. 168.

⁹ ПСЗ. – Собр. 1-е. – Т. 26. – № 19532. – С. 627; Т. 28. – № 21332. – С. 356.

¹⁰ Волынские епархиальные ведомости – 1896. – № 1–2. – С. 17.

¹¹ *Багинский М.* Воспоминание о прошлом из жизни Подольской семинарии, по случаю исполнившегося 26 сентября двадцатипятилетия со дня открытия семинарии в занимаемом ею главном здании // Подольские епархиальные ведомости – 1890. – № 44. – С. 995.

¹² Волынские епархиальные ведомости – 1913. – № 46. – С. 833.

¹³ Подольские епархиальные ведомости – 1894. – № 7. – С. 156.

¹⁴ Извлечение из отчета Обер-прокурора Синода за 1840 г. – СПб. – 1841. – С. 38–39.

¹⁵ Киевские епархиальные ведомости – 1870. – № 6. – С. 173.